

קדמוניות ירושלים

עורך המדור ב"צ לוריא

שיקום ירושלים ותהלוכת התודות בספר נחמיה

מאת

יוסף ברסלב

נחמיה נאדר זכרו המקים את תרבותינו
וירפא את הריסותינו ויצב דלתות וברית;
(בן-סירא).

שיקומה של ירושלים בידי נחמיה מעמיד אותנו על ההבדלים בין תפקידי הבנינים הציבוריים בדרומה של העיר ובין תפקידי הבנינים הציבוריים בצפונה, בסוף ימי בית ראשון ובתחילת ימי בית שני:

בדרומה של העיר אנו פוגשים שמות, כגון: שער-הגיא, שער-האשפות, שער-העין, בריכת-המלך, או בריכת-השלח לכן-המלך, המעלות היורדות מעיר-דוד, הבריכה העשויה, ועוד; ואילו בצפונה שמות, כגון: שער-הצאן, מגדל-המאה, מגדל-חננאל, שער-הדגים, מגדל-התנורים, ועוד. השמות השונים מראים, כי בחלקיה הדרומיים של ירושלים שרתו הבנינים הציבוריים צרכים עירוניים פנימיים, ואילו בחלקיה הצפוניים צרכים עירוניים חיצוניים.

נעמוד על אחדים מהם הנראים כטעונים הסבר נוסף כלשהו: שער-הגיא אינו נזכר בספרי מקרא קודמים. בקביעת אתרו תלוי הקיפה של ירושלים המיושבת בימי עלייתו של נחמיה; אלה הסבורים, כי שער-הגיא, ממנו יצא נחמיה לסיור-הלילה שלו, היה בפניה הדרומית-המערבית של ירושלים המערבית-הדרומית, הקרויה בימינו "הר-ציון", ו"הגיא" הוא גיא-בן-הינעם, כוללים את "הר-ציון" בחומות ירושלים מסוף ימי הבית הראשון ובסיור-הלילה של נחמיה; ואלה המכריעים כי שער-הגיא הוא השער שחשף קראופוט בשנת 1927, בצפונה של הצלע המערבית של הגבעה הדרומית-המזרחית של ירושלים, היא עיר-דוד, ו"הגיא" הוא גיא-טירופיון אצל בן-מתתיהו, שהפריד בין ירושלים המערבית ובין הר-הבית ועיר-דוד, סבורים כי "הר-ציון" לא היה מוקף חומה בסוף ימי בית ראשון, וכי סיור-הלילה של נחמיה הצטמצם מסביב לעיר-דוד.²

נראה, כי עם קביעת שער-הגיא בגיא-טירופיון יסתבר מדוע יצא נחמיה באותו שער לסיור-הלילה שלו, ואף שב אליו; וכן מדוע פתחו שתי תהלוכות-התודות משני צדי שער זה (אף-על-פי שאין הוא נזכר בשם), התהלוכה "הימנית" (הדרומית) אל

1 יועל כל פנים לא הוכח עד היום; ראה: M. Burrows, Nehemiah as a source for the Topography on Ancient Jerusalem, AASOR XIV, 1934, p.115.

2 הקבלת הדעות השונות ראה: מ. אבי-יונה, הטופוגרפיה של ירושלים בימי התלוצה, ספר ירושלים, ירושלים תשט"ו, עמ' 157-159.

התחנה הראשונה בשער־האשפות, שהוא לכל הדעות בקצהו הדרומי של גיא־טירופוין, היוצא אל נחל־קדרון; והתהלוכה "השמאלית" (הצפונית) אל התחנה הראשונה במגדל־התנורים באגף המערבי־הצפוני של העיר; כי השער, שחשף קראופוט, נמצא בדיוק באמצע המרחק שבין הר־הבית ובין קצה עיר־דוד, כלומר שער־הניא היה שער מרכזי בין עיר־דוד להר־הבית, ובמידה ידועה גם שער מרכזי לגבי צפונה־מערבה של העיר, איזור הסחר והמלאכה, שנחמיה דאג לפיתוחו ולביטוחו במיוחד (פרטים להלן).

נכבדה למדי היא גם שאלת "בר־כת־המלך", וליתר פירוט "בר־כת־השלח לגן־המלך" (נחמ' ג, טו), שאף הוא אינו נזכר בספרי מקרא שקדמו לספר נחמיה: האם היתה "בר־כת השלח לגן־המלך", ששמה מעיד עליה כי מצד אחד קבלה את מימיה מן "השילוח" ומצד שני היתה סמוכה ל"שער בין־החומותים אשר על גן־המלך" (מלכ' ב כ"ב, ד; ירמ' ל"ט, ד; נ"ב, ז), שם מסורתית מסוף ימי בית ראשון גרידא,⁵ והיא עצמה עמדה בחרבנה, או ששרתה את שירותיה גם בימי עלייתו של נחמיה. לדיונו ניתן לומר כי בר־כת־השלח לגן־המלך⁶ היתה בתפעולה המלא גם בימי עלייתו של נחמיה, ולא עוד אלא היא היתה שייכת למלכות הפרסית שבאי כוחה הוסיפו להשקות בה את "פרדס המלך" (נחמ' ב, ח), כמו את גן־המלך בימי מלכות בית־דוד?⁷

נחמיה, בצאתו לירושלים, מקבל ממלך פרס איגרת אל אסף שומר הפרדס אשר למלך, שיתן לו עצים לקרות את שערי הבירה אשר לבית (הוא בית המקדש) ולחומת ירושלים (היינו, לקירוי שערי חומת העיר) ולבית אשר יבוא לגור בו (שם, שם); סברה אחת מטילה ספק אם היה למלך פרס פרדס בא"י, שהיה יכול לספק כריתת עצים נרחבת לשיקומה של ירושלים;⁸ סברה אחרת אומרת, כי היה זה "פרדס המלך" (βασιλικός παραδεισος) במורדות הלבנון, מזרחית מטירפולי, משכן הסטרפים הפרסיים, ממנו היו הפרסים כורתים עצים לבניניהם או לבנינים שהם המליצו על אספקה להם;⁹ אולם לקירוי שערי הבירה ושלוש מתוך השערים בחומת ירושלים (על השלושה להלן) ולקירוי ביתו של נחמיה לא היו דרושים עצים רבים מאוד; פקידו של מלך פרס הוא אסף, ודאי איש יהודה; יש איפוא מקום לחשוב כי "הפרדס" היה "דומינה", שעברה כנכס מלכותי ממלכי יהודה אל מלכי בבל וממלכי בבל אל מלכי פרס. "הפרדס" השתרע מ"גן־המלך אשר בין החומותים", היינו, ממקום יציאתו של

3 יש המסמנים אותו ביציאת גיא־בן־היננו אל נחל־קדרון, ולא היא.

4 היירונימוס בוולגאטה גורס כאן Siloe "שילוח".

5 שמות השערים, המגדלים והבנינים המלכותיים והציבוריים בספר נחמיה, שמספרם כארבעים, והמהווים את המקור הנכבד ביותר על הטופוגרפיה של ירושלים ועל המבנה הכלכלי, המדיני והחברתי שלה בסוף ימי בית ראשון, מראים כי הישוב בעיר לא פסק מחרבן הבית עד שיבת־ציון.

6 ת"ע מתרגם גם כאילו היה כתוב: "בר־כת לשריית עורות של גן המלך". και τὸ τεῖχος κολυμβητρᾶς τῶν κωδιῶν τῆς κοῦρας τοῦ βασιλέως.

7 אמנם, ספר נחמיה אומר כי בשיקום ירושלים נבנתה גם חומת בר־כת־השלח לגן המלך (ג', טו), אך הכוונה היא ודאי לא לקיר הבריכה, כי אם לחומת ההגנה עליה במוצא גיא־טירופוין.

8 L. W. Batten, The Books of Ezra and Nehemia, 1949 (1913), p. 194

9 על־פי דידורוס 41 K. Gallig, Studien zur Geschichte Israels im Persischen Zeitalter, Tübingen, 1964, S. 208

גיאת־טירופיון אל נחל־קדרון, ומשם דרומה אל עבר עין־רוגל; לפי בן־מתתיהו היה אפילו עין־רוגל עצמו בלב "פרדס המלך": "ואדוניהו התקין משתה מחוץ לעיר, על־יד המעין שבפרדס המלך" (קדמ' היה' ז. יד. ד); על פרדסים מסביב לעין־רוגל מדבר בן־מתתיהו גם בספרו על הרעש הגדול בימי עזיהו: "ורעש גדול הרעיש את האדמה בימי עזיהו והמקדש נבקע... ולפני העיר, על יד המקום הנקרא עין־רוגל, נשברה מחצית ההר ממערב והתגלגלה הרחק ארבעה ריסיים... עד שנסתתמו הדרכים והפרדסים של המלך" (שם ט, י, ד); שטח נחל־קדרון ממוצא גיא־טירופיון וגיאת־בן־הינום עד מדרום לעין־רוגל, היום ביר־איוב, המקבל גור גשמים משלושת הנחלים האמורים וכן סחף המובא מהם, הוא פורה, והוא נטוע עצים גם היום.

את "המעלות היורדות מעיר דוד" (נחמ' ג, טו; י"ב, לז). הנוכרות אף הן רק בספר נחמיה, גילה ווייל בחפירותיו בפניה הדרומית־המזרחית של עיר־דוד, כשהן חצובות בסלע ויוצאות דרך החומה בכיוון אל עין־רוגל.¹⁰

שערי־הצאן, בצפונה של ירושלים, ודאי שימש לא רק לממכר צאן וצמר לצרכי יום יום ולשדה־כובס בקרבתו (פרטים להלן), כי אם גם, ובעיקר, לממכר צאן לעולי־רגל, שלא היו יכולים להביא עמיהם את קרבנותיהם ממרחקים;

שערי־הדגים שימש, כידוע, לסחר־הדגים, שהביאו הצורים מחופי הים (נחמ' י"ג, טו; והשווה צפנ' א, י);

מגדל־המאה ומגדל־חננאל (השווה: ירמ' ל"א, ז; זכר' י"ד, י) ודאי שימשו להגנה על העיר מצד צפון, שהגישה ממנו אל ירושלים היתה קלה ומאמת ביותר;

מגדל־התנורים אומר לנו כי התנורים עצמם היו בתוך מגדל ממגדלי החומה, או בחומה, בקרבתו; סברה אחת אומרת כי היו אלה תנורים, בהם אפו אנשי ירושלים את לחמם, "מפני שאין מרבים עשן בירושלים" ¹¹ (בבא קמא פ"ב, ע"ב), אך תושבי העיר ודאי אפו את פת יומם בידיהם הם, בכלי־אפיה קטנים, שאינם מעלים עשן הרבה, כמקובל במזרח עד היום, ואי אפשר לוותר עליהם במשק הבית, ומה גם שהעשן בבבא קמא מוסב על "כבשונות", שהם ודאי תנורי־התכה למתכות, או כבשנים לשריפת פחמים; לתושבי ירושלים, שזקקו לפת־של־אופים ודאי עמדו תנורים בתוך שיכוניהם והם לא היו חייבים לכתת את רגליהם עד מגדל־התנורים. התנורים בחומה אולי ספקו גם את צרכי חצר־המלך, ¹² אולם בית המלך העליון בסוף ימי בית ראשון עמד, במזרח־הצפונה של עיר־דוד (נחמ' ג, כה), ולו היו ודאי תנורים משלו, בעוד שמגדל־התנורים היה בחומה הצפונית־המערבית של ירושלים המערבית־הצפונית; לדידנו שימשו התנורים את מאות ואלפי הבאים יום יום בשערי ירושלים, ומשום כך חייבים היו להימצא "בחומה". הוכחה לכך הוא "חוץ האופים" בירושלים, המוזכר אצל ירמיה לז, כא; "חוץ" במקרא הוא מושג נרדף ל"רחוב", שהיא הרחבה לפני שער העיר או מאחוריו, בה התרכזו חיי הסחר והמלאכה שלה. "חוץ" קשור גם בשוקים שארצות שכנות היו פותחות בשערי ערים נכריות, כמוכת ממלכ"א כ, לד; "מגדל־התנורים

Raymond Weill, La cité de David, II, Paris, 1947, p. 95-96; J. Simons, Jerusalem in the Old Testament, Leiden, 1952, p. 95, 449, pl. XII

11 מ. זר־כבוד, ספר עזרא ונחמיה, ירושלים, תש"ט, עמ' 96.

12 מ. אבי־הינה (על־פי הרהר 2 לעיל), עמ' 162.

כלל, איפוא, את התנורים האמורים, ועל-כל-פנים היה צמוד ל"חוף-האופים" מסוף ימי בית ראשון, שנתחדש בימי נחמיה.

אם נוסיף על מרכזי הסחר והמלאכה בצפונה של ירושלים מסוף ימי בית ראשון, כפי שהם משתקפים בספר נחמיה, גם את "שדה כובס" (מלכ"ב י"ח, יז; ישעי' ל"ו, ב), שהיה מקום כביסת הצמר, שבחלקו ודאי נקנה בשער-הצאן הקרוב, סריקתו וצביעתו (השווה תרגום-השבעים: "שדה סורקי הצמר", או "שדה מכיני האריגים"¹³), כי הרי "כביסה" היא גם "צביעה" (ברא' מ"ט, טו), וכן את "יקבי המלך" בצפונה של ירושלים, המרומים אצל זכריה י"ד, הרי שההבדל בין הבנינים הציבוריים לצרכיה הפנימיים של ירושלים, בחלקיה הדרומיים, ובין בנינה הציבוריים לצרכיה החיצוניים בחלקיה הצפוניים, בולט ביותר.

על הבדלי התפקידים של הבנינים הציבוריים בדרומה של ירושלים ובצפונה ודאי השפיעו התנאים הגיאוגרפיים, הטופוגרפיים וההידרוגרפיים שלה: מדרום-מזרח הכבידו מדבר-יהודה וים-המלח על הקשר הבלתי-אמצעי בין ירושלים ובין מואב ואדום; מדרום לירושלים הלך הישוב הלוך ודל אל עבר הנגב, בו שוטטו שבטים נודדים; ואילו מצפון לירושלים היתה הגישה אליה, כאמור, קלה ונוחה; האוכלוסיה בארץ שומרון, הפוריה מארץ יהודה, ומצפון לה צפופה יחסית, כפי שהיא גם כיום, ואף הקשרים עם עבר-הירדן התיכון והצפוני נוחים וטובים יותר; צפונה של ירושלים משך איפוא את תושבי הארץ ושכנותיה יותר מאשר דרומה, על-כן התרכזו בו הסחר והמלאכה, ואילו מקורות המים בנחל-קדרון (עין-רוגל ועין-גחון) ובגיא-טירופיון (מעין השילוח) משכו את תושבי ירושלים מאז ומתמיד אל דרומה.

לא לחינם פותח נחמיה את שיקומה של ירושלים בחומתה הצפונית דווקא, ורק אחר-כך הוא עובר לגבעה הדרומית-המזרחית – לעיר-דוד, בעוד שבסיוור הלילה שלו הקיף נחמיה למעשה את חלקיה הדרומיים-המזרחיים של העיר, שבהם, בקרבת מי העיר, היו מרוכזים התושבים בבואו, כדי לעמוד על מצבו ועל שרידי הבנינים שם מסוף ימי בית ראשון. נחמיה ודאי שקל ומצא כי לשם חיווק בטחונה של העיר כלפי סנבלט וטוביה והערבים והעמונים והאשדודים (שם ד', א) וביחוד לשם שגשוגה הכלכלי כעיר מרכזית יש להתחיל בשיקום החומות והשערים בצפון.

לתשומת-לב ראויה העובדה, כי בשיקום חומותיה הצפוניים של ירושלים ושעריהן משתתפים בעלי אומנות ורוכלים, כגון: כהנים, צורפים, רוכלים, רקחים, ואולי גם סוג של "רופאים", שכונה בשם "הלוחש"¹⁴ (השווה: "נבוגי הלחש", ישעי' ג', ג ו"המלחשים", תהל' ג"ח, ו); השתתפות זו מעידה כי בעלי האומנויות והרוכלים היו מעוניינים בחידוש המהיר של שוקי המלאכה והסחר, שהתרכזו בצפונה של העיר בעיקר. ביחוד בולט הדבר בשיתוף הכהנים בבניית שער-הצאן ובקידושו "עד מגדל המאה, עד מגדל חנאל", שעליו נעמוד מיד, מפעל שבראשו עמד הכהן הגדול אלישיב.

13 "במסילת שדה-כובס" הוא מתרגם ἐν τῇ ὁδῷ τοῦ ἀγροῦ τὸν γναφῆος, וכן אצל בן-מתתיהו "סורקי הצמר" (מלח' היה' ה.ד.ב.).

14 והשווה: "לחשי מרפא" ו"קמיע של לחש" בספרות התלמודית; מלון בין-יהודה, ערך "לחש".

בעיר-דוד עצמה ובעופל שבצפונה הוראו חרבותיהם של בנינים מדיניים ואדמיניסטרטיביים ושל בניני הפלוטוקרטיה הירושלמית מסוף ימי בית ראשון,¹⁵ כגון: "בית הגבורים (ג', טז), אולי הבית מימי המלך יהויכין, שהיה קשור בגבורי-החיל ובחרש ובמסגר של עושי המלחמה אשר למלך, שהגלה ובוכדנצר¹⁶ (מלכ"ב כ"ד, יד-טז); "עלות הנשק" (ג', יט), אולי "נשק בית היער" (ישעי' כ"ב, ח); "בית דוד" (י"ב, ל), "בית המלך העליון", אשר לחצר המטרה (ג', כה), בית הנתינים והרוכלים (ג', לא), בית הצורפים, שער המפקד, שער הסוסים, ועוד.

נושא מיוחד בשיקומה של ירושלים, הטעון שקול, הוא קידוש שער-הצאן: "ה מה קדושה ה... ועד מגדל-המאה קדושה, עד מגדל חננאל" (ג', א); המשפט קשה, ואין תימה אם ראו בו חוקרים ומפרשים "סירוס", הטעון "תיקון".¹⁶ לאחרונה מוצא מ. אבי-יונה את הנוסח המסורתי "ועד מגדל-המאה... עד מגדל-חננאל" תמוה,¹⁷ שהרי "אין מציינים קטע חומה עד לשתי קצוות"; "מתקבל על הדעת שאנשי יריחו וכוור בן אמרי תקנו – הללו במגדל אחד וזה במגדל אחד ובני הסנאה (ש"ג, ג) תיקנו את השער ביניהם, היינו, את שער-הדגים".¹⁸ את תיקונו זה הוא מעתיק אל המפה המלווה את מאמרו: "שער-הצאן – מגדל-המאה – שער-הדגים – ומגדל-חננאל"; אך גנד תיקון זה מדבר קודם-כל ספר נחמיה עצמו, כי גם בתיאור תהלוכת התודות החגיגיות בעת חנוכת החומה ממערב למזרח נזכר אותו סדר מגדלים ושערים (בסדר הפוך, כמובן): תחילה שער-הדגים, ורק לאחריו מגדל-חננאל, מגדל-המאה ושער-הצאן (ש"ב, יב, לט), ולא ייתכן סירוס חוזר באותו מקור; אף מזור מאוד היה הדבר בעיניו אילו היו אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים מקדשים יחד עם שער-הצאן גם את "שער-הדגים", שהיה צריך, לפי התיקון, להימצא בין שני המגדלים.

מה הוא, איפוא, הקידוש המיוחד והמוקדם של קטע החומה "משער-הצאן ועד מגדל-המאה, עד מגדל-חננאל", כי הרי בחנוכת החומה שלהלן נאמר במפורש שהכהנים והלויים טיהרו את השערים ואת החומה כולה (ש"ב, י"ב, ל). ש. קליין מזכיר רק את "שער הצאן ועד מגדל-המאה" ואומר, כי שתי הנקודות הראשונות (האלה) היו בוודאי מחומת בית-המקדש (בתוך החומה העתיקה), על-כן היה מן הצורך "לקדשן",¹⁹ אך על ההמשך "עד מגדל-חננאל" אין הוא מתעכב כלל, והרי כאן עיקר הקושי שבנוסח. לדעת מ. זר-כבוד "נראה שחלק זה של החומה עם השער נבנה אז בפעם הראשונה ונוסף על תחום העיר שלפני החרבן, לכן הוצרכו

15 שהרי הבבלים שרפו בין שאר הארמונות ו"הבתים הגדולים" גם את "בית המלך" (מלכ"ב כ"ה, ט; ירמ' ל"ט, ח; נ"ב, יב; דבה"ב ל"ו, יט) אפילו אם נאמר כי "בית המלך" הוא "בית המלך העליון" (נחמ"ג, כה) ניתן להקיש ממנו על "בית דוד" (ש"ב, לו).

16 סביר יותר מאשר בית "הגבורים אשר לדוד" (שמו"ב י', ז; ט"ז, ו; כ"ג, ח; מלכ"ב א"ט"ו), עליהם מראים מפרשים שונים.

17 יש שהציעו לחקן "קרוהו" תחת "קדושהו".

18 בארוס מניח כי הביאור הסביר ביותר לכך, שאנו יכולים למצוא הוא אולי, כי המשפט השני "עד מגדל חננאל" הוכנס כאן בהשפעת פרק י"ב (על-פי הערה 1 לעיל), עמ' 122.

18 על-פי הערה 2 לעיל, עמ' 161

19 ש. קליין, ארץ יהודה, תל-אביב, תרצ"ט, עמ' 236.

לקדשו"²⁰ אולם, מגדל-חנאל, שהיה שייך לאותו קטע,²¹ הן היה קיים כבר בסוף ימי בית ראשון (ירמ' ל"א, לז), ואם גם אין ספר נחמיה אומר על מגדל-המאה ומגדל-חנאל דבר, על כרחו עלינו לומר כי מגדל-חנאל היה צריך שיקום, ולא בניה חדשה מעיקרה, ומה גם שלא "בנין נוסף על תחום העיר שלפני החרבן".
לדידנו יהיה הקידוש המיוחד של שער-הצאן "ועד מגדל-המאה, עד מגדל-חנאל" סביר אם נאמר, כי הוא נועד לטיהור הקרבנות לאורך קטע מסוים בחומה מבחוץ, לפני הכנסתם לתחום הר-הבית, או לאורך קטע מסוים מבפנים, לאחר הכנסתם. הקרבנות, שהיו עתידים לבוא בשער-הצאן, ודאי נאמדו באלפים.²² את הקרבנות הרבים צריך היה לא רק להשקות, לרחוץ ולטהר לפני הקרבתם (על כך מרמזת בריכת-הצאן מצפונה-מזרחה של חומת הר-הבית),²³ כי אם לערוך אותם במקום מקודש במיוחד לכך, כשלמה, שקידש "את תוך החצר אשר לפני בית ה', כי עשה שם את העולה" וכו' (מלכ"א ח', סד). מכאן ודאי ההדגשה כי הכהנים הם שקידשו את חלק החומה, החיצוני, או הפנימי, "משער-הצאן, ועד מגדל-המאה קדשוהו, עד מגדל-חנאל".

התבוננות נוספת טעונה גם התהלוכה של שתי התודות בחנוכת החומה, שעריה ומגדליה:

הדעה הרווחת בפרשנות המקרא ובחקירת ספר נחמיה היא, כי שתי התהלוכות התנהלו על גבי החומה ממש.²⁴ סימונס, למשל, בטוח כי התהלוכות השתים לא עזבו את החומה עד אשר הגיעו אל בית-האלוהים. אמנם, אצל שער-העין נאמר "ונגדם עלו אל מעלות עיר דוד" (י"ב, לז), משפט המדבר במפורש על עזיבת החומה, כדי להמשיך "במעלה לחומה, מעל לבית-דוד, ועד שער-המים מזרח" (שם, שם), אך לדעת סימונס רחוק הוא מן הוודאי כי התהלוכה "הימנית" עזבה את מרומי החומה והמשיכה את דרכה לתוך העיר, במעלות עיר-דוד, כי הרי מיד אנו רואים אותה מהלכת שוב על גבי מרומי החומה, שהיתה לדעתו ב"בזמן גם חומת בית-דוד". "מעל לבית-דוד" כאן, כמו "מעל" בארבעה מקומות אחרים בתהלוכת-התודות, אינו משאיר לטעמו ספק כי התהלוכה נמשכה על גבי החומה עד לפני הגיעה אל "שער-המים מזרח"; "מעל... ועד" כאן כמו "מעל מגדל-התנורים... ועד החומה הרחבה" (יב, ל"ח) מוכיחים למעלה מכל ויכוח, כי התהלוכות התנהלו על ראשי החומה. יתר-על-כן, לפני העליה במעלות עיר-דוד – ממשך סימונס – אין הכתוב מציין בשום פנים ירידה מן החומה אל רגלי המעלות; מאידך גיסא הוא מראה על

20 על-פי הערה 11 לעיל, עמ' 95.

21 כפי שזר-כבוד עצמו אומר: הם קדשו איפוא את כל השטח המשתרע משער הצאן מערבה עד מגדל חנאל – (שם, שם).

22 בימי בית ראשון היו מובאים גם מעבר-הירדן. השווה: צאן קדר ייקבצו לך, אילי נביות ישראל ונך, יעלו לרצון על מזבחי" (ישע' ס' ז); ובימי בית שני: "אילים ממזב, עגלים משרון, כבשים ממדבר, גזלות מהר המלך" (תוספ' מנחות ט, יג; עמ' 526, שורה 21).

23 על בריכת-הצאן G. Dalman, Jerusalem und sein Gelände, Gütersloh, 1930, S. 176.

24 מן האחרונים: מ. זר-כבוד; Michaëli, les; W. Rudolph, Esra und Nehemia, Tübingen, 1949, S. 196;

.Livres des Chroniques d'Esdras et de Nehemie, Neuchâtre (Suisse), 1967, p. 353

חפירותיו של ר. ווייל, בהן נמצאו המעלות יוצאות דרך החומה אל מחוץ לעיר, אלא שלא היתה שם הפסקה בחומה, כי אם "פתח, או דלת צדדית", ששימשה מעבר מקורה בתוך החומה; לכן לא יקשה – כך הוא סבור – להבין כיצד צעדו החוגגים "נגדם על מעלות עיר-דוד" בלי לרדת מן החומה; "עלו על מעלות עיר-דוד" משמעו: "עברו²⁵ מעל גבי המעלות";²⁶ אם כי לפי ווייל עצמו השתמשו החוגגים במעלות עיר-דוד דווקא (שם).

פשרו של סימונס אינו ניתן להתקבל על הדעת. החוקר אף אינו עונה על השאלה מה היה על התהלוכה בהגיעה לפני שער-המים. מדוע אין זכר כי ירדו שם מן החומה, וכיצד המשיכה התהלוכה את הצעדה משער-המים עד בית-האלוהים; והתהלוכה השניה, "הצפונית", כלום צעדה "מעל מגדל-התנורים ועד החומה הרחבה", על גבי מגדל-התנורים ממש? ומדוע כשהיא מגיעה אל "החומה הרחבה" נאמר "ועד החומה הרחבה", ולא, "מעל החומה הרחבה";²⁷ ורק אצל השערים הבאים אחרי "החומה הרחבה" חוזר הביטוי "מעל"; "מעל לשער אפרים ועל שער הישנה ועל שער הדגים... עד שער הצאן"; כלום צעדו החוגגים גם על גבי המגדלים הללו. ומה היה כשהגיעו אל שער-הצאן, כלום המשיכו בצעדה על גבי החומה, ומדוע אין גם שם ובקצות התהלוכה בשטח הר-הבית כל רמז לירידה מן החומה?

אולם, עד שאנו נתונים לקשיים הנערמים אצל סימונס לגבי "המעלות היורדות מעיר דוד" ולגבי "במעלה לחומה, מעל לבית דוד" נשאל אם תהלוכות של מגנים בכלי-שיר של דוד, במצלתים, בנבלים ובכנורות, של "חצי שרי יהודה" מזה ו"חצי שרי יהודה" מזה, של "חצי העם" מזה ושל "חצי העם" מזה, בראש החצי האחד עזרא הסופר בכבודו ובעצמו, ואחרי החצי השני נחמיה בכבודו ובעצמו – אם יכולה היתה כבודה עצומה זו לצעוד צעדה חגיגית על גבי חומה בכלל:

בחפירותיה במזרח עיר-דוד גילתה קתלין קניון מתחת לעיי מפולת ואשפה, לרגלי הבליטה הסלעית של כרבולת הגבעה, חומה השייכת למאות ה'ה'–הד' לפני ספ"ה. לדעתה יכולה חומה זו להשתייך לזמנו של נחמיה. החומה חזקה למדי. רחבה 2.75 מ', אולם סיומה גם, כפי שאפשר היה לצפות מבניה שבוצעה כה מהר²⁸ (כוונתה ל-52 היום בהם שוקמה חומת ירושלים כולה; נחמ' ו', טו); ברם, אפילו התקבל דעתה של ק. ק. כי החומה היא מעשה ידי נחמיה עדיין אין להסיק ממנה על החומות ששרדו מסוף ימי בית ראשון עד נחמיה ועל עוביין (עד כמה שידוע לנו אין בהירות לגבי מהותן של החומות שנתגלו בחפירות שונות בירושלים ולגבי הכרונולוגיה שלהן);²⁸ אצל-כל-פנים, על גבי חומה עבה 2.75 מ' כ"חומת נחמיה" ספק אם יכולה היתה להתקיים תהלוכה חגיגית ומכובדת ברוב עם, שרים ומגנים. אפילו אם יתברר מתוך החפירות כי חומות ירושלים מסוף ימי בית ראשון היו עבות מאוד ומוכתרות "שניות" משולשות,

25 ב"עלו" הוא רואה דיטוגרפיה עם "על" שלאחריה.

26 סימונס (על-פי הערה 10 לעיל), עמ' 449 והערות, שם.

27 אמנם, סימונס רוצה לתקן כאן "חומת הרחבה": The Wall of the Square שם, עמ' 277, 300.

28 K. M. Kenyon, Jerusalem, Excavating 3000 years of History, London, 1967, p. 111.

28א "לדאבוננו קשה לקבוע כאן בוודאות את השתייכותם המדויקת של השרידים השונים" וכו' וכו' (א).

אבי-יונה וש. ייבין, קדמוניות ארצנו, תל-אביב תשט"ז, עמ' 286; והשווה שם, עמ' 292).

או מעוגלות²⁸ (לשם הגנה על היורים מעל החומה?), יהיה קשה לתאר לעצמנו תהלוכה כבדה כגון זו.

למעשה התבטאה בניית החומה על-ידי נחמיה בסתימת פרצות (שם ד', א; ו', א). לכך ודאי הספיקו 52 היום הנקובים בספר נחמיה; אפשר שחלק מן הפרצות כבר נסתם בימי עזרא, שעלה כ"ג שנה לפני נחמיה, כי הרי בזמנו כבר נעשה נסיון לשקם את חומות ירושלים, אלא שאגרת-שטנה אל ארתחששתא על כונת היהודים למרוד בו הסיתה את מלך פרס לבטל את הבניה "בורוע ובחיל"²⁹ (עזרא ד', יא-ג); השאלה היא: מה היה טיבה של סתימת הפרצות, כי הרי טוביה העמוני מלגלג על הבניה כולה ואומר: "גם אשר הם בונים, אם יעלה שועל ופרץ חומת אבניהם"³⁰ (נחמ' ג, לה). האם אין משתמע מלגלוג זה שהחומה היתה רעועה? סימו של קטע החומה שקניון מיחסת לנחמיה, היה לדבריה גס, משום החפזון בהשלמתו. האם לא היתה כן גם השלמת החומה בכללה; ואפילו היו מרומי החומה תקינים, כלום ייתכן לצעוד עליה בכלי שיר וכו', כנ"ל? ופחד-הגבהים והסחרחורת אצל אנשים כבדי גוף ושנים?

אך הבה נעקוב אחרי תהלוכת התודות לפרטיה:

תחילה ניתן את דעתנו על המשמעות של "מעל ל..."³⁰ ושל "על", הקשורים באתרים שונים לאורך החומות:

הביטוי "מעל ל..." חוזר אצל החומה שעל-יד שער-האשפות ("מעל לחומה"), אצל בית-דוד ("מעל לבית דוד"), אצל מגדל-התנורים ("מעל מגדל התנורים") ואצל שער-אפרים ("מעל שער אפרים"); ואילו הביטוי "על" חוזר רק אצל שלושה מן השערים: "על שער העין", "על שער הישנה" ו"על שער הדגים".

משמעות "מעל ל..." היא "גבוה מעל", כגון: "ויתן כסאו מעל כל המלכים" (מלכ"ב כ"ה, כח); "כי מעל כל העם היה" (נחמיה ח', כ); "השרים העומדים מעל למלך" (ירמ' ל"ו, כא). כי הוא יושב, ועוד. גם אצל חומת ירושלים ומגדליה ואצל בית-דוד בספר נחמיה יש לראות בביטוי "מעל ל..." "במקום גבוה מ...", או "גבוה מעל"; משמעות זו מסתברת ביותר אצל "מעל בית דוד", כי הרי לא

28 חומות בעלות "שניות" במרומיהן ראה, למשל, מצורו של רעמסס השני על אשקלון (1290-1223 לפני סה"ב), המובא בכל ספר, ולאחרונה ב"תורת המלחמה בארצות המקרא" לאור הממצאים הארכיאולוגיים. ל. ידין, תל-אביב, 1963 עמ' 206; בשחזורו של שער שומרון, בירת ישראל, שם, עמ' 313; "כיבוש עיר בא"י" ע"י תגלת פלאטר, בשנת 732 לפני ספ"ה, שם עמ' 352; ובתמונת "ההתקפה על העיר עזה" (?), שם, עמ' 365.

29 מ. זר-כבוד סבור כי הפרצות שמצא נחמיה היו מחומת עזרא.

30 לגלוגו מזכיר לנו: "ונתתי את ירושלים מעון תנים" (ירמ' ט', ו) ו"הר ציון ששמים, שועלים הלכו בו" (איכה ה', יח);

M. Burrows, The Topography of Nehemia 12, 31-43. Journal of Biblical Literature, Vol. LIV, 30, 1935, מצייני, כי "לרוע המול אין הרכב המשפט עם מעל ל... דפיניטיבי". "מעל ל..." תורגם על ידי פרשנים: upon, above, beside, past, beyond, and alongside ואין להסיק אם התהלוכה נערכה והוצעה על ראש החומה ואם על הגבעה מעליה; או בצדה. אצל "ואעלה" מסתבר כי הכוונה היא לתהלוכה על ראש החומה, אם כי עלינו להניח כי "מעל ל..." שני המובנים. במקרה של "מעל לבית דוד" קשה לאמור כי משמע "מעל ל..." הוא over, or upon, בלתי אם נאמר, כי בית-דוד היה מגדל בחומה, או בנין שנשען אליה...; "מעל ל..." במשמעות above, יהיה לו מובן אם בית-דוד היה במורד הגבעה; מתחת לחומה, באותה גובהה; אצל "מעל מגדל התנורים" הוא נוטה לקבל כי התהלוכה נמשכה מעל ראש המגדל (שם, עמ' 31-36).

ייתכן כי החוגגים צעדו על גבי בית-דוד, שוודאו עמד בהריסותיו,³¹ כן מסתברת משמעות "מעל ל...", "כ"מקום גבוה מ...", או "גבוה מעל", אצל מגדל-התנורים, כי הרי לא ייתכן כי השרים, הכהנים, חצי העם ונחמיה אחריהם, טיפסו על גבי המגדל, ואחר-כך אולי גם מעל מגדל-חננאל ומגדל-המאה. על כרחנו עלינו, איפוא, לומר, כי "מעל ל..." הוא "במקום גבוה מ...". הכוונה היא לצלעות עיר-דוד וירושלים, שהיו גבוהות מן החומות שהחוגגים צעדו לארכן ובקרבן. כי היו צלעות עיר-דוד גבוהות מן החומות, שנמשכו לרגליהן, או בתחתית מורדיהן, הבהירו החפירות הארכיאולוגיות למדי. לא רק החומה הכנענית במזרחה של עיר היבוס, שהיתה בשימוש בימי בית-דוד, היתה בתחתית המורד של העיר³² (החומה במרומי המורד, שנחשבה שנים רבות כחומת היבוס, שחודשה והושלמה על-ידי דוד, הוכחה על-ידי קתלין קניון כחומה שהוקמה במאה ה' על-ידי נחמיה, חזרה, תוקנה והושלמה על-ידי מגדל וקיר-תמך בתקופת המכבים, ושימשה עד חרבן ירושלים בידי טיטוס)³³ אלא גם שער-הגיא בגיא טירופיון, במערבה של עיר-דוד, על תקופותיו השונות, התקופה הכנענית, תקופת בית ראשון ושני, תקופת המכבים, ועוד,³⁴ שנחשף, כאמור, על-ידי קראופוט, והחומות שנמשכו משני צדיו, לא עמדו במרומי המדרון המערבי של העיר, כי אם 16.5-17.5 מ' למטה מהם, כך, שבין אחורי השער ובין רגלי המדרון היה אפילו פס-אדמה חפשי ברוחב ארבעה מטרים.³⁵ אצל השערים, פרט לשער-אפרים, חסר הביטוי "מעל ל...". תחתיו בא הביטוי הקצר "על", כגון: "ועל שער העין", "ועל שער הישנה", "ועל שער הדגים" – ולא בכדי, כי אצל שלושת שערים אלה בלבד נאמר במפורש שהם "קורו": "ואת שער הדגים... הם קרוהו" (שם, ג'ג); "ואת שער הישנה... המה קרוהו" (ג',ג); "ואת שער-העין... הוא יבנו ויטללנו" (ג',טו).

מחפירות ארכיאולוגיות (מגידו, חצור וגזר)³⁶ למדנו כי שערי הערים הגדולות היו מורכבים משהו חדרים, או תאים, שלושה שלושה חדרים, או תאים, מכל צד, וממעבר בינותם (השווה): "ותאי השער... שלושה מפה ושלושה מפה, מידה אחת לשלושתם"; יחז' מ', י; תקורותיהם של ששת התאים ושל המעבר בינותם הצטרפו למשטח נרחב, ואף חזק למדי כדי לשאת עליו מספר אנשים;³⁷ בתהלוכת התודות החגיגית, שחתמה את חנוכת החומה, היה, איפוא, על השערים מקום לשרים, לכהנים, ואף ללויים המנגנים, בעוד ש"חצי העם" מזה ו"חצי העם" מזה, שהשתתף בתהלוכה לאורך החומות, ודאי עמד לרגלי השערים ומסביב להם; והא ראייה: אצל שער-אפרים נאמר "מעל ל...", ולא "על", ואכן, בספר נחמיה אין זכר לקירוי של שער זה, אולי משום שלא היה נרחב ומורכב כשלושת השערים האחרים, שקורו.

31 ראה הערה 15 לעיל.

32 בעצם בתחתית שני שלישים ממנו. על-פי הערה 28 לעיל, עמ' 24-26 ולוח 10-11.

33 שם, שם ולוחות 45, 55. 34 שם, עמ' 114-116 ולוחות 56-57. 35 סימונס, עמ' 88-89.

36 Y. Yadin, Salomon's City Wall at Gezer I.E.J. Vol. 8, 1958; New Light on Salomon's Megiddo, 36

The Biblical Archaeologist, Vol. 23, 1960, י. ידין, חצור, גזר ומגידו בימי שלמה, בימי בית ראשון, מלכויות

ישראל ויהודה, העורך א. מלמד, ירושלים, תשכ"ב; י. ברסלבי, גוף האדם בגליל, חצור המקראית לפי

החפירות, הידעת את הארץ, כרך ו'תשכ"ה, עמ' 154-156.

37 השווה: "וילך הצופה אל גג השער אל החומה" (שמו"ב י"ה, כד); "ויעל דוד על עלית השער" (שם,

י"ט, א); ואפשר שנחמיה עצמו מתכוון לכך באמרו: "ומנערי העמדות על השערים" (נחמ' י"ג, יט).

נתבונן עתה בשאלה מדוע פנו החוגגים משערה-העין "נגדם" ו"עלו על מעלות עיר דוד, במעלה לחומה ומעל לבית דוד ועד שער המים מזרח":³⁸

כבר בסוירו הלילי של נחמיה אנו קוראים, כי לאחר שהגיע אל בריכת-המלך ואל שערה-העין לא היה מקום לבהמה "לעבור תחתיו". כפי שמסתבר מאליו גרמו לכך ההריסות בחלקיה המזרחיים של עיר-דוד. הריסות אלה היו לא רק פרי הכיבוש הבבלי, כי אם, ודאי גם, פרי התמוטטות ממושכת של 140 שנה מאז חורבן ירושלים. ואכן, תיאור ההריסות הכבדות במזרחה של עיר-דוד, עד כדי אי יכולת להמשיך בהן ברכיבה, מוצא עתה את אישורו בחפירותיה של ק. ק. הנ"ל: "בשנת 1962 קבענו - אומרת החופרת בשנת 1966 - כי החרבות מימי הכיבוש הבבלי לא בלבד שמנעו מנחמיה ומבהמתו להתקדם בלילה, אלא ששבי-ציון המעטים אף לא יכלו להשתמש בהן, כדי לשקמן מחדש ולהתפשט בממדיה של ירושלים המלכותית לפני חרבנה. החפירות הראו כי במורד המזרחי של הגבעה הדרומית-המזרחית אין כל שרידים סטרוקטורליים מאוחרים מאלה שנשארו מחרבן ירושלים על-ידי נבוכדנצר מלך בבל. אין, איפוא, פלא - מוסיפה הארכיאולוגית - אם יש עתה בידינו הוכחה ברורה כי בחלק המזרחי של ירושלים צומצמה העיר שלאחר החרבן הרבה".³⁹

בסיכום חפירותיה בשנת 1967 אומרת ק. קניון: "עתה אנו יודעים מדוע גדולות ההריסות במזרחה של עיר-דוד מאשר במערבה כי רק במזרחה של עיר-דוד היו הבנינים יורדים בהדרגה, (היינו, בנויים על טרסות). מטה, כך שנוק בחומות שם יכול היה לגרר אחריו חרבן גמור; ודי היה בפרץ בתחתית החומה וזרמי גשם של חרפים אחדים כדי ששרשרת ההתמוטטויות תתפשט עד מרומי הצלעות. ההוכחה הארכי-אולוגית לכך ברורה: הפסקה גמורה בישוב שם אחרי סוף המאה ה' לפנה"ס. משויתר נחמיה על המשך סיורו הלילי בחומה המזרחית וחזר אל העיר החליט לנטוש את חלק העיר, שהתפשט פעם על המדרון המזרחי ולהעביר את גבול ההתישבות אל שפתה המזרחית של פסגת הגבעה. הוכחה ודאית זו מראה כי תחום הישוב מימי שיבת-ציון ואילך היה בגב המזרחי של הפסגה".⁴⁰

ועלינו להוסיף: כשהגיעה התהלוכה לשערה-העין לא יכולה היתה להמשיך דרכה לאורך החומה המזרחית של עיר-דוד מסוף ימי בית ראשון, כי הרי כבר בסויר הלילי לא היו נחמיה ובהמתו יכולים להמשיך משם את דרכם ב"נחל", הוא נחל-קדרון, בשל ההריסות הרבות, שנתאשרו עתה על-ידי החפירות הארכיאולוגיות; על-כן הוכרחה כבודת התהלוכה לסטות משערה-העין, ללכת "נגדה" ולעלות "במעלה לחומה, מעל לבית דוד". "במעלה לחומה" יש להבין "בעליה אל מעל לחומה המזרחית", שהיתה בתחתית המורד המזרחי וב"מעל לבית דוד", "במקום גבוה משרידי בית-דוד". אילולא חפירותיה של קתלין קניון היינו צריכים להניח כי בהמשך העליה במרומי מזרחה של עיר-דוד נראה עמוק מתחת לחוגגים הצועדים קטע מן החומה המזרחית הישנה (השווה: "ואהי עולה בנחל לילה ואהי שובר בחומה ואשוב", ב' טו); על השתמרות קטע מן החומה המזרחית הישנה מרמז גם "שער המים", שאפילו

38 מ. זר-כבוד אומר על "נגדם" - "וממול ההולכים על החומה עלו קבוצות נוספות על מעלות - מדרגות שהובילו מצד דרום לעיר-דוד, וגם במעלה - שהיה מעל לבית דוד "הסמוך לחומת המזרח" (עמ' 147).

K. M. Kenyon, *Excavating Jerusalem*, PEQ, 1966, p. 15 39

40 ספרה הנ"ל, עמ' 108.

"רחוב" להתכנסות העם היה לפניו (שם, ח', א), שטח, שאולי פונה והוכשר על-ידי תושבי ירושלים מאז החרבן, כדי לגשת אל עין-גיחון, והתהלוכה שעלתה במעלות עיר-דוד המשיכה וצעדה "במעלה" שמעל לחומה זו; אולם, אם תתקבל דעתה של החופרת, כי החומה שגילתה מתחת לשפת מרומי הפסגה, שייכת לנחמיה הרי ייתכן לומר, כי "במעלה לחומה" התכוון הכתוב לעליה מעל לחומה החדשה, שהקים נחמיה, בעוד שקטע החומה הישנה שנראה בסויר-הלילה שלו נהרס לשם הסעת אבניה לחומה החדשה, או הוזנת. כאן, אולי גם המפתח לסמיכות שבין החומה ובין "בית דוד"; "במעלה לחומה, מעל בית דוד". סימונס, כאמור, שיער שהחומה המזרחית של עיר-דוד בימי נחמיה היתה גם חומת בית-דוד, אך עתה, לאחר שלמדנו כי החומה של נחמיה היתה מתחת לשפת מרומי הגבעה, לא ייתכן לשתף את החומה גם להקיפה של העיר וגם לבית-דוד, אלא עלינו לומר כי החומה החדשה קרבה אל בית-דוד, כך שהעולה אליה "במעלה לחומה", על שפתם המזרחית של מרומי הגבעה, עבר "מעל לבית דוד", היינו, במקום גבוה משרידי בית-דוד.

